

УДК 811.161.2'367.634:271.2–234“16”

СПОЛУЧНИК У ПЕРЕКЛАДАХ ДЕМ'ЯНА НАЛИВАЙКА

Тетяна Висоцька

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра української мови імені професора Івана Ковалика,
вул. Університетська, 1/234, Львів, Україна, 79001,
тел.: (0 322) 239 47 17
e-mail: vysia@i.ua*

Проаналізовано використання підрядних сполучників та їхньому зіставленні у двох частинах збірника релігійних творів “*Лькаретко на шпалый оумысл чоловічий*”, що переклав Дем'ян Наливайко. У роботі простежено формування мовної свідомості укладача пам'ятки, його розуміння цінності рідної мови на тлі тогочасних культурно-освітніх процесів, що відбувалися в Європі та в Україні.

Ключові слова: сполучник, мовна свідомість, складнопідрядне речення, запозичення, церковнослов'янська мова, пам'ятка.

DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/vpl.2020.72.10861>

Постановка проблеми. В історії мови середньоукраїнський період характеризується побутуванням двох літературних мов “власного виробництва в різних комбінаціях” [22: 724]. З одного боку, церковнослов'янська мова продовжує займати щабель мови “статусної”, а з іншого, українська “проста” мова утверджує свою позицію, здавалося б, у “споконвічних монопольних жанрах” [15: 62]. В Україні знаковість доби XVII ст., що формується під синтезом західних та східних культурно-освітніх традицій, відображена в мовному питанні. Поява перекладних різножанрових творів “простою” мовою свідчила, по-перше, про синхронні кроки з європейськими процесами – реформаційні події мали непроминальне значення в літературно-мовному житті України [6: 6–7], а по-друге, про майстерність самих перекладачів, їхнє бажання сприяти розвитку власної мови, що загалом “було оригінальним внеском нашого народу в скарбницю європейської і світової культури” [6: 7]. Нерідко переклади окресленого періоду містили паралельні тексти церковнослов'янською та староукраїнською мовами. В Україні така практика розповсюдження писаної чи друкованої продукції перейнята зі Заходу, зокрема у польській традиції представлено чимало творів з двома мовними версіями – латинською і польською: “Цей арсенал прийомів і тактик належало в найкоротший час освоїти Східній Церкві, якщо вона хотіла встигнути за часом” [23: 144]. Двомовні приклади написання творів виявляємо в українській літературі бароко (як стверджує В. Мойсієнко, першою пам'яткою, створеною двома версіями – церковнослов'янською та руською мовами, уважають Євангеліє В. Тяпинського [12: 6]), одним із представників якого був Дем'ян Наливайко. Він очолив Дерманську

друкарню, був учасником Берестейського собору, входив до острозького осередку разом із братами Смотрицькими, В. Дубенським, Х. Філалетом, А. Римшою та ін.¹.

Мета роботи – зіставити й проаналізувати у двох варіантах збірки “Лѣкарство на ѡспалый ѡумьсля чловѣчій” (далі “Лѣкарство”)² (Острог, 1607 р.) [9] узус підрядних сполучників³, що становлять частину мовного обрамлення перекладів Дем’яна Наливайка. Мета роботи передбачає реалізацію конкретних завдань: 1) крізь призму використання сполучників у пам’ятці простежити формування мовної свідомості перекладача; 2) висвітлити розуміння ідеї цінності рідної мови, що відображена в перекладних релігійних творах острозького духівника.

Актуальність нашої роботи зумовлена доволі вузьким колом наукових студій про мову перекладів Дем’яна Наливайка, особливо характеристикі сполучних засобів його текстів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В україністиці семантичний аспект у мові творів Наливайка вивчала Л. Гонтарук. Лінгвіст звернула увагу на роль старослов’янської писемної традиції в українському варіанті “Лѣкарства” [2] та простежила питання першоджерела пам’ятки [3], окреслила проблему запозичень [4]. Із соціолінгвістичного погляду дослідила твори острозького просвітника у контексті рецепції староукраїнської мови І. Фаріон [19: 408–411]. В. Мойсієнко провів скрупульозний лінгвістичний аналіз “Лѣкарства”; наголосив, що авторство перекладів належить саме Д. Наливайкові, та зробив висновки про ідентичність мови та стилю перекладів упорядника у зіставленні з його віршами, післямовою і передмовою. Окрім того, науковець торкнувся проблеми протографа пам’ятки (історик мови наполягає на тому, що переклад зроблено на тогочасну староукраїнську писемно-літературну мову з церковнослов’янського тексту), охарактеризував мовну особистість автора “Лѣкарства” [12].

Виклад основного матеріалу. Характеризуючи період бароко, А. Передрієнко зазначає, що староукраїнські книжники переймали світоглядні та художньо-мистецькі настанови цього стилю, прагнули до вироблення певних мовних засобів у системі художньої образності й використовували “в межах одного жанру і тексту мову, що не була структурно однотипною” [14: 81–82]. Це все відобразалося і на мовній свідомості урядово-шляхетської та духовно-освітньої еліти.

У передмові та післямові до збірника Дем’ян Наливайко роздумував над мовою тексту. Загалом розуміння перекладати книги рідною мовою стало значущим для освітньо-культурного українського простору й було ознакою зародження староукраїнської мовної свідомості⁴, що віддзеркалювала мовну дійсність часу, у

¹ У літературних розвідках одним із суперечливих питань є визначення стильової ознаки творів острозьких авторів, адже, як стверджує В. Назарук, “період написання цих текстів хронологічно означений зіткненням різних літературних та культурних традицій, світоглядних систем” [13]; літературознавці висловлюють припущення, що бароковий світогляд уже був притаманний діячам острозького кола [21: 253].

² Збірник містить авторську передмову та післямову, вірші упорядника, два твори Івана Золотовутого “Слово ѡ покаяніи кз Федѡроу минуѡу нипадшемоу”, заповіт царя Василя I Македонянина сину Левові “Василіе ѡ Хѣ црз греколиз. Лвоу възлюбленномоу синоу, н сзцрствѡующемоу. Ѡ добродѣтели наказаніе”.

³ У дослідженні проаналізовано частовживані підрядні сполучники, що виникли на українському мовному ґрунті або ж запозичені з інших західнослов’янських мов.

⁴ Термін ‘мовна свідомість’ трактуємо як роздуми про мову, розуміння цінності рідної мови з урахуванням знань мови, її оцінки та настанов щодо неї [18].

якому жив і працював Д. Наливайко. П. Селігей слушно зауважує, що "... ступінь розвиненості мовної свідомості – це та міра, якою мова знаходить собі місце в духовному світі людини та суспільства" [18:18].

У передмові до "Лькарства" Дем'ян Наливайко торкнувся мовного питання і, без сумніву, засвідчив у такий спосіб, що вибір "простої" мови полегшить читачеві розуміння тексту: "...не хочѣ быти зъ змѣцнѣнь моего мѣ рачей з самого читаньѣ зрозумѣля. Для того и протѣю мовою на другѣй сторонѣ слово в слово догожмичи впрозумѣньѣ того пожиткоу и потребѣ, написати вѣжнѣ-емъ еѣ" (с. 7).

Авторське хвилювання щодо мови перекладу зосібна й розуміння тексту загалом спостерігаємо у післямові "До того кто читалъ": "Вѣднѣмъ тежѣ в перекладнѣю на протѣю мовоу невѣднѣ положилъ, мѣбо в чомъ не догодилъ, ты, яко мудрий поправъ, а мнѣ, яко чоловѣкови, перекачъ" (176 зв. – 177). Такий прийом Д. Наливайка І. Фаріон назвала швидше художнім, "аніж відображенням правдивих почуттів і рефлексій над мовою", і свідчить про виправдувальний тон укладача пам'ятки [19: 410]. Однак можна припустити, що роздуми упорядника "Лькарства" про переклад "простою" (руською)* мовою репрезентують його мовоцентричну позицію. Адже саме перекладач під час своєї роботи вирішив, якнайвдаліше перекласти те чи інше слово чи конструкцію загалом із метою якомога краще бути зрозумілим і доступним читачеві. Позаяк вибір кожного елемента перекладеного тексту залежить "від об'єктивних і суб'єктивних чинників, серед яких основну роль відіграють структура пам'яті перекладача, його естетичні норми, а ще так звана 'мінімакс-стратегія', що змушує перекладача інтуїтивно шукати можливості для максимально якісного перекладу" [5: 15]. Ось як про свою роботу висловився Дем'ян Наливайко: "Або вѣднѣмъ що написати и до вѣдомости твоеѣ подати, то моѣ былы повинности, чомоу доитъ за волю бжею оучинилемъ" (176 зв.)

Освіченість острозького книжника, його культурно-просвітницька діяльність та добре знання церковнослов'янської, староукраїнської літературної мови, живого народного слова, а також польської мови є визначальним у перекладному тексті збірника. Прості чи складні синтаксичні конструкції, риторичні запитання, ланцюгове нанизання речень потребували комплексу певних виражальних засобів, серед яких набір відповідних сполучників.

Зіставлення двох варіантів "Лькарства" свідчить про те, що упорядник чітко дотримувався традиції перекладу, адже однією з основних настанов для перекладача – бути близьким до оригіналу. Відповідниками церковнослов'янських сполучників у перекладній частині є українські або польські, частково богемізм, запозичені за посередництвом польської. На думку Л. Гонтарук, чимала кількість запозичень із польської мови дає підстави припустити, що автор за протоджерело мав саме польський текст, а релігійні твори збірника переклав двома мовами: церковнослов'янською та староукраїнською [3: 116]. Існує й інше міркування щодо польського узусу в перекладній частині пам'ятки. В. Мойсієнко вважає використання полонізмів за "цілком природне" явище завдяки доброму знанню польської мови

* Уважаємо 'проста мова' і 'руська мова' тотожними поняттями [19:122].

автора, а також його намірам: "... наблизити давню й менше зрозумілу церковнослов'янську мову до читача для Наливайка означало тлумачити її більшою мірою через українську й меншою через польську" [12: 21]. Погоджуємося з висновками В. Мойсієнка, однак висловлюємо припущення про те, що упорядник "Лькаретка" міг взорувати на польський текст, зважаючи на значну польськомовну стихію в українському варіанті, особливо з погляду використання сполучників.

У збірнику найчастіше фіксуємо складнопідрядні речення із підрядними умови, причини, допусту, мети, що зумовлене контекстом (особливо для пояснення норм християнської моралі; для персвазії; для пропозиції реципієнтові самостійного вибору тієї чи іншої ситуації). Перекладач відчуває відмінність між живомовною стихією і запозикою, тому, можливо, для більш точного перекладу або ж і для уникнення повторів обирає певний сполучний засіб.

Помітною у перекладному варіанті є ампліфікація. Загалом у тогочасних текстах нагромадження посідало значне місце: "Автори риторик вважали, що засіб ампліфікації сприяє хвилюванню душі і викликає довіру до оратора" [20: 26]⁵.

Нанизування сполучників спостерігаємо у складнопідрядних синтаксичних конструкціях із підрядними **причини**: "Але понева(ж) **ижж** был ране(н) тыми двома шко(д)ливыми ранами, анѣ ю(ж) и третью задати собѣ допѣсти(л). Лечу зара(з) до лѣкара оуд(л)сѧ. и лѣка(р)етва прикладла" (с. 95). "А понева(ж) **ижж** сѧ бѣ на злое шверноули, слоушше пр(с)кз жибо(т), ненязнымз называе(т), мовѧчи. Заправды прожно сѧ трѣвожи(т) вшелѧкій чѣкз жибоучий" (с. 120). Очевидно, нечітка диференціація семантико-синтаксичних відношень, які виражав сполучник **ижж**, вимагала уточнення. Відтак, перекладач використав поруч ще один сполучник – **поневаж**⁶, запозичений за посередництвом польської мови із чеської і який тільки-но утверджувався в українській мові того періоду. Він був монофункційний (передавав семантико-синтаксичні відношення причини між частинами складнопідрядного речення). Щоправда, у пам'ятках польської мови XVI ст. уживання цих двох сполучників *ponieważ iż*, які приєднували підрядну частину причини до головної, було звичним явищем [24: 229]. Можливо, цей прийом у Д. Наливайка доцільно розглядати як копіювання саме польської традиції щодо використання синонімних засобів зв'язку.

В ілюстрації "... бо **єли кг(д)ы** платз блчи(ш) мачий їкзю павгьогть, то егть флекгзмѧ л(а)бо сннѧ. не те(р)пншз анѣ крѧе(м) пл(л)ца доткноутисѧ его. набе(т) анѣ смотрѣти на него не хочешз" (с. 58) підрядна частина складнопідрядного речення приєднана до головної за допомогою синонімних сполучників **єли кг(д)ы** у функції умови. Ці слова розглядають як запозичення з польської мови, що поширили своє використання у період XVII–XVIII ст. в українській мовній практиці [1: 196–197].

У перекладі Д. Наливайко повсякчас використовує одиничний сполучник **єли**

⁵ Про ампліфікаційну манеру письма, яка властива була для лексикографів, особливо Памві Беринді, констатує Л. Полюга у дослідженнях про адаптацію запозичених польських слів [15: 65].

⁶ Д. Наливайко сполучник **поневаж** використав для перекладу церковнослов'янського **понеже**, що виступає в аналогічній функції причини.

(бы) або парний *єли* ...що у функції **умови**, відповідниками якого у церковнослов'янському тексті є *аще*: “*А єли бы намы кто в томъ не вѣрнѣ, божіе слога на(м) того повѣдѣмъ*” (с. 14); “[...] єли и *вє(з)* личьы згрѣшнмо, мо(ж)наѡ ечь вє тоє ѡмыти, покѡлнїе ѡ грѣхо(х) прѣтѡйноє показвши” (с. 28) (Порівняймо з *цсл.*: “*аще* и тмами згрѣшнмъ, ечь вєѡ ѡмыти покѡлнїе ѡ згрѣшенїихъ показвшнмъ достѡйно” (с. 27 зв.); “... єли самъ перши(х) прѣвъ держати не боудешъ, то нѣ твон(х) прѣвъ нїшїе наслѣдовати боудѣтъ” (с. 150). У реченні “*єли* (1) оумьмѣ пѣхн, єли (2) блѣдѣ, єли (3) лѡко(м)стѣлѣ, єли (4) и вѣѣ. нѣ нхъ естъ пѣмѣлы(х), оубѡйтн хочоу(т), нѣмашъ [...] кто бы зѡборонѡ(л)” (с. 4) – перший сполучник *єли* виражає семантико-синтаксичні відношення умови, інші (2, 3, 4) повторюються перед кожним однорідним членом речення, є виразниками розділових відношень. Порівняймо: у церковнослов'янській частині їм відповідає повторюваний сполучник *или*: “*аще* (1) и гордогннѣи, или (2) блѡднѣи, или (3) сребролѣннѣи. или (4) ѡ вѣѣ(х) сквернѣиши(х), вєхочоу(т) прѣвнннннн...” (3 зв.)

В українському варіанті збірника вжито сполучник *єли*, що поєднує частини складнопідрядного речення з підрядними з'ясувальними **непрямо-питальними**. Головна частина складної конструкції містить дієслова на позначення сприймання, повідомлення, одержання інформації, від яких залежить підрядна: “*Не вѣдѡю, єли оупрошоу. попрошоу прѣ(л) сѡ смрти, которѡѡ мѡ волочетъ. хоть то ѡна змиловатнѣѡ ѡбычѡѡ нѣ млетъ*” (с. 117); “*Не пытаю тѡѡ, єли-єѡ вєю прочтѡлѡ, лѣ єли-єѡ такъ лѡко сѡ годн(т) читѡлѡ*” (с. 176 зв.) – сполучник *єли-єѡ* уживається з особовою енклітикою, що є ознакою розмовної стихії. О. Мельничук аргументовано доводить, що слово *єли* в з'ясувальній функції варто уважати відхиленням від норми, адже в українській мові окресленого періоду активно функціонують сполучники *чи(ци)* або *ли* [10: 138]. У церковнослов'янському варіанті пам'ятки побутує сполучник *ли*, що займає секундарну позицію у підрядній частині, що свідчить про його давнє походження як енклітики [11: 215].

Сполучник *jesli* (*єли*) у ролі ‘питальної частки’ фіксують у польській мові середньої доби, окрім того, *непрямо-питальні* речення зі сполучником *jesli* (єли) засвідчені в сучасних польських говорах (малопольських, сілезьких, великопольських, південно-поморських) [25: 456–457].

У перекладі одним із найчастіше вживаних українських підрядних сполучників у функції **причини** є *бо*. Він приєднує підрядну частину причини до головної складнопідрядного речення; у церковнослов'янському тексті його еквівалентами є сполучники *оубо*, *бо*: “*Бо* кто лежи(т), не паде(т)” (с. 23); “*Бо* якъ докторѡ(м) ѡ тѣлѡѡ сѡего ремѣлѡ довтѣпѡ оуказовати прѣтѡн(т), такъ и филозофѡ(м) дшѡѡ лѣчнннн потреба” (с. 166).

Поширені конструкції зі сполучником *бо*, що вводить інше складнопідрядне

речення, уживається з особовою енклітикою (форма особового закінчення дієслова *быти* у теперішньому часі) у тих реченнях, де опущено підмет: “и ю(ж) то(т) камѣнь поити моути(т) зъвѣди, бо-тъ е(м) на ню тѣю бѣдоу наложивъ” (с. 7); “Вѣдаю, же(м) з грани(ц) того лигѣшъ вышолъ, але ма тѣ(м) дровѣи. бо(м) то не е хоти оучини(а), але з жамъ. и милостю зневоленъ боудѣи” (с. 109) Такі zdeформовані форми у поєднанні зі сполучником засвідчують живомовну складову української частини збірника.

У перекладному варіанті чисельними є складнопідрядні речення, у яких сполучник *ко* починає парцельовану підрядну частину причини: “а позыкѣи немертѣное кролевѣтво черезъ набыванье цнотъ, ѿко не смертѣльный. бо для того етеъ подробанъ смертѣльною збѣрухотю, лбыи ... могъ позыкати немертѣное кролевѣтво” (с. 159).

У церковнослов'янському тексті сполучник *ко* завжди стоїть у постпозиції до першого слова в підрядній частині: “начало бо любви ѿко же..” (145 зв.), “его ради бо смертныа подобныа ...” (с. 158 зв.); “не только бо имъ можетъ...” (163 зв.).

Дем'ян Наливайко часто використовує у функції причини запозичені з польської мови сполучники *кобѣм/ковѣм*: “Не такъ кобѣ(м) може(т) гоиное вспоможенье, ѿко млека королевѣка дшам оутраплены(м) оутибостъ оуинити” (с. 164); “Чти теды црковъ,.. а щенниковъ мѣи в поваженью. кобѣ(м) четь [...] на бга сѣ стѣлет” (с. 130). Як свідчить ілюстративний матеріал, сполучник *кобѣм* здебільшого фіксуємо після першого слова у підрядній частині, на відміну від сполучника *кобѣм*, що може розпочинати також і парцельоване речення.

У перекладній практиці Дем'яна Наливайка чисельними є складнопідрядні речення з підрядними **причини** зі сполучником *нижъ*, якому відповідає церковнослов'янський *ѿко* або *понеже*: “[...] тѣ(к) сѣ блане дѣлти боудетъ на чотъ чмъ стѣ(м) бѣмъ. А **нижъ** то не лжбые слова” (с. 41); “[...] и не могъ его выкавити ѿ ѿвоуже(н)а [...] а то за то, **нижъ** неприѣтѣлий свонхъ корола... заховалъ на(а) болю бжю” (с. 100–101).

Серед складнопідрядних речень із підрядними **допусту** домінують конструкції з одиничним сполучником *хоть* (*бы*) або складеним парним *хоть ... але*, відповідниками до яких виступають церковнослов'янські *щѣ*, *щѣ* *бо ... но*: “хоть то оу людей за ре(ч) не мо(ж)ноу быти зде(т)еа, але оу бга все етеъ можно” (с. 4) “Теды лиѣ такового не ѿгоню, але приймоу, кг(а)ы сѣ не ѿчмѣ(т). хо(т) **бы** те(ж) южъ и до ѿста(т)не е старотти пришолъ з невымовными грѣхами” (с. 12). Спорадичними є приклади використання у функції допусту сполучника *бы*⁷ – цел.

⁷ О. Потебня вважає, що не пізніше XIV ст. допоміжне дієслово **быхъ>бы** після втрати “предикативної сили” поширюється в східнослов'янських пам'ятках як сполучник [16: 276].

лице: “[...] поки кто в самон печи ро(с)кошій лежи(т), бы мѣ те(ж) і чини мѣ чиковы(х) прикладовъ указа(л), за ре(ч) не можнѣю зде(т)си емоу бынѣти с тое печи” (с. 10). Уживання сполучника бы в українських пам’ятках пов’язують із впливом польської мови [17 : 194]. Однак існує думка, що цей сполучник міг “відбивати живі тенденції народної мови”, позаяк його використання притаманне сучасним південно-західним говіркам, які віддалені від впливу польської мови [7: 431].

У перекладному варіанті автор використовує для вираження семантико-синтаксичних відношень допусту складений парний сполучник мѣ ... але, що поєднує підрядну допустову частину з головною складнопідрядного речення: “Ач и то бы была ре(ч) дѣвнѣ и славноѣ ... але многе(р)днѣи бѣз ... больше и дивнѣише оучинилъ чѣдо” (с. 17); “[...] и сама мѣ(т)нотѣ, ꙗко нѣѣкій бѣзень занеболѣный, ѿ ни(х) мѣ(з) голодѣ, але так ѣ оу ни(х) проинтѣ” (с. 122). Прикметно, що цей український сполучник підрядності Д. Наливайко використовує в уривках, перекладених не послівно. Автор дещо поступається “частиною лексико-семантичної точності перекладу”, вдається до художнього опрацювання твору, індивідуального способу висловлювання, проте не спотворює оригінал [8: 57–58, 63].

Еквівалентами церковнослов’янського сполучника у функції часу доіндеже зафіксовано українські сполучники ажж або поки, що поєднують частини складнопідрядного речення: “[...] такъ ѡчи наши до Гѣд бѣл нашего, ажж ѣ ѣ змилюе(т) над нами” (с. 5) – Порівн.: “[...] тако ѡчи къ Гѣоу бѣоу нашомѣ, доіндеже оуцѣдиртѣ ны” (с. 4 зв.); “Бо поки не длѣ пожн(т)кѣ чинѣти боуде(ш) тое визнава(н)е, и ѡбмогле(н)е себе, поты не боудеш мочи перестати грѣшѣти” (с. 83). Окрім того, чисельними є складні синтаксичні конструкції з підрядними часу зі сполучником кды, відповідно у церковнослов’янському варіанті виступає слово егда: “А кды инѣ твое то(т) ззе(л)ши мѣ(т)нотѣ твою зъ вше(ч)ницами пришлоз, зарѣзал-еѣ длѣ него вола члѣтото” (с. 25).

Для вираження **цільових** семантико-синтаксичних відношень найчастіше вживаються сполучники абы, бы, жебы⁸: “Длѣ того и дѣволя ѡ то ѣ бо(л)шей стѣрлетѣ, абы в на(с) ѡчлѣ(н)ныѣ оумыслы вкоренилѣ” (с. 29), “[...] аза(ж) бы(с) не бѣе позволи(б) оучинити, бы тьлько тоеѣ ѡбѣтници достѣпити” (с. 42–43); “А не длѣ того (с)творѣзъ. – Т. В), жебы на(с) в геенѣ оубе(р)гѣ, і ѡгневи ѡд(л)а” (с. 27); **з’ясувальних** – сполучники иж, же: “[...] ели бы не оубѣри(л) бы(л) добре, и(ж) еднѣ естѣ бѣз правдын...” (с. 16); “Вѣдаю, иже-ѣ на(з)быт до спо(т)каньѣ непрѣтелѣ слѣбы(м) ѣ стѣлѣ” (с. 102); “[...] и прини(т)ѣлѣ нмѣ во инѣ, же в роскоши и в догта(т)кѣ оу(т)а” (с. 32).

⁸ В українській мові XVI–XVII ст. домінування сполучника жебы мовознавці пояснюють польським впливом [7: 431].

У складнопідрядних реченнях із підрядними з'ясувальними засвідчено український сполучник *що*: “*Але тоє жъ оуґлышнмо, що н боґлчъ шный...*” (с. 28); “*а прето ели помыли(ш), що за добротъ в' шчо(х) лежи(т), що в' право(м) ногѣ, льбо що в' оуґтохъ и в' тварн...*” (с. 57). Еквівалентом до цього сполучника в церковнослов'янському варіанті є сполучник *что*.

Висновки. Зіставлення сполучників в українському та церковнослов'янському варіантах “*Аѣкарѣтѣ*”, їхній аналіз використання свідчить про те, що Д. Наливайко дотримується оригіналу пам'ятки, намагаючись якнайточніше відтворити текст, навіть якщо іноді поступається частиною лексико-семантичної точності перекладу.

У збірнику частовживаними є такі українські підрядні сполучники *лбы, лжъ, лчъ, бы, бо, покн, хочъ, що*. Деякі з них зафіксовано з особовими енклітиками, що є свідченням розмовної стихії українського варіанту пам'ятки. Чимало презентовано запозичень із польської мови або за посередництвом польської, що виступають в аналогічних функціях з українськими сполучниками: *лбовѣм/бовѣм, ели(бы), же(бы), нжъ, кгда, поневажъ* та ін. Д. Наливайко часто звертається до засобу ампліфікації, поєднуючи багатофункційний та однофункційний сполучники – *поневажъ нжъ*.

У передмові та післямові до збірника автор послуговується сполучниками-полонізмами, що є свідченням органічного характеру польської мови у його житті. Попри значне польське наповнення української версії пам'ятки Дем'ян Наливайко своїм перекладом намагався “догодити” читачеві, таким способом розкриваючи власну мовну свідомість, ідею цінності рідної мови на тлі культурно-просвітницьких процесів в Україні початку XVII ст.

Перспективи використання результатів дослідження. Зібраний матеріал слугуватиме для допомоги укладання наступних випусків історичного словника “Словник української мови XVI ст.–поч. XVII ст.”; для використання в теорії і практиці мовознавчих курсів з історичної граматики, історії української літературної мови, зі синтаксису сучасної української мови.

Огляд сполучникової системи (зокрема підрядних сполучників) у мовній практиці Дем'яна Наливайка не вичерпує проблеми дослідження його мовостилю, а передбачає нові наукові виклики щодо вивчення факторів формування його мовної особистості як перекладача на вербальному й прагматичному рівнях.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

Порівн. – порівняти.

Цсл. – церковнослов'янізм.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Безпалько О. П.* Нариси з історичного синтаксису української мови / О. П. Безпалько. – Київ : Рад. школа, 1960. – 236 с.
2. *Гонтарук Л. В.* Вплив церковнослов'янської мови на українську літературну мову XVI – першої половини XVII ст.: семантичний аспект (на матеріалі

творів Даміана Наливайка) / Л. В. Гонтарук // Проблеми слов'язнознавства. – 2017. – Вип. 66. – С. 192–210. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/ps_2017_66_19.

3. Гонтарук Л. Церковнослов'янські та українські перекладні твори Д. Наливайка XVI – першої половини XVII ст.: проблема першоджерела / Л. В. Гонтарук // Проблеми слов'язнознавства. – 2015. – Вип. 64. – С. 113–124.

4. Гонтарук Л. В. Із історії української лексики першої чверті XVII ст.: проблеми запозичень (на матеріалі творів Д. Наливайка) / Л. В. Гонтарук // Українська філологія: школи, постаті, проблеми : зб. наук. праць Міжнародної конференції, присвяченої 150-річчю від дня заснування кафедри української словесності у Львівському університеті. – Львів, 1999. – Ч. 2. – С. 10–17.

5. Іваницька М. Особистість перекладача в українсько-німецьких літературних взаєминах : монографія / Марія Іваницька. – Чернівці : Книги – XXI, 2015. – 604 с.

6. Ісаєвич Я. Україна давня і нова : народ, релігія, культура / Я. Ісаєвич ; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів : друк. ОО Василян “Місіонер”, 1996. – 336 с.

7. Історія української мови : синтаксис / [редкол. : А. П. Грищенко (відп. ред.) та ін.]. – Київ : Наукова думка, 1983. – 503 с.

8. Козачук А. М. Ідіолект перекладу Роми Франко: семантичний та стилеметричний аспекти : дис. на здобуття ст. канд. філол. наук (рукопис) : 10.02.16. – Перекладознавство / А. М. Козачук. – Харків, 2018. – Режим доступу : http://dspace.univer.kharkov.ua/bitstream/123456789/14290/2/Kozachuk_AM_dis.pdf

9. *Лѣкарство на ѡспалый ѡумыслъ чловѣчій* / підгот. до вид.: В. М. Мойсієнко, Н. П. Бондар, О. Ю. Макарова, С. П. Радомська; НАН України, Інститут української мови, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Житомир. держ. ун-т ім. І. Франка. – Житомир, 2017. – (Серія конфесійної літератури “Пам'ятки української мови XVII ст.”). – Т. 1 : Факсимільне видання “Лѣкарство...” 1607 р. – 189 арк.; – Т. 2. – VII с., 179 арк., іл.; – Т. 3. – 227 с.

10. Мельничук О. С. Видозміни оформлення речень непрямой модальності в історії української мови / О. С. Мельничук // Слов'янське мовознавство : [зб. статей]. – Київ : Вид-во АН УРСР, 1958. – Т. II. – С. 120–164.

11. Мельничук О. С. Розвиток структури слов'янського речення / О. С. Мельничук. – Київ : Наукова думка, 1966. – 326 с.

12. Мойсієнко В. Перекладацька майстерність староукраїнського книжника / Віктор Мойсієнко // *Лѣкарство на ѡспалый ѡумыслъ чловѣчій* / підгот. до вид.: В. М. Мойсієнко та ін. – Житомир, 2017. – (Серія конфесійної літератури “Пам'ятки української мови XVII ст.”). – Т. 3. – С. 6–23.

13. Назарук В. М. Формування барокового стилю у творчості літераторів острозького кола (друга половина XVI – перша половина XVII ст.) : автореф. дис. на здобуття ... канд. філол. наук (доктора філософії) : 10.01.01. – українська література / В. М. Назарук. – Київ, 2017. – Режим доступу : http://ilnan.gov.ua/index.php/uk/joomlaorg/item/download/220_020d83ef17b76d7e01f84165983c67f1

14. *Передрієнко В.* Бароко в контексті стильового розвитку староукраїнської літературної мови другої половини XVI–XVIII ст. /

В. А. Передрієнко // Магістеріум. Мовознавчі студії. – 2014. – Вип. 57. – С. 79–84. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Magisterium_mov_2014_57_16

15. *Полюга Л. М.* Українська абстрактна лексика XIV – першої половини XVII ст. / Л. М. Полюга; Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України. – Київ : Наукова думка, 1991. – С. 143.

16. *Потебня А. А.* Из записок по русской грамматике : в 4 т. / А. А. Потебня. – Москва : Учпедгиз, 1958. – Т. I–II. – 536 с.

17. *Пура Я. О.* Сполучники в говірках південно-західної Львівщини / Я. О. Пура // Праці X Республіканської діалектологічної наради. – Київ : Вид-во АН УРСР, 1961. – С. 186–199.

18. *Селігей П. О.* Структура і типологія мовної свідомості / П. О. Селігей // Мовознавство. – 2009. – № 5. – С. 12–29.

19. *Фаріон І.* Суспільний статус староукраїнської (руської) мови у XIV–XVII століттях: мовна свідомість, мовна дійсність, мовна перспектива : монографія / І. Д. Фаріон. – Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2015. – 656 с.

20. *Чепіга І. П.* Початки барокового проповідництва в українському письменстві / І. П. Чепіга // Мовознавство. – 1996. – № 6. – С. 25–30.

21. *Чижевський Д.* Історія української літератури : від початків до доби реалізму / Дмитро Чижевський. – Нью-Йорк : УВАН у США, 1956. – 510, [1] с. : портр. – Режим доступу : <http://irbis-nbuv.gov.ua/>

22. *Шевельов Ю.* Історична фонологія української мови / Юрій Шевельов. – Харків : АКТА, 2002. – 1054 с.

23. *Яковенко Н.* Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. / Н. Яковенко. – Київ : Генеза, 1997. – 380 с.

24. *Kawyn-Kurz Z.* O funkcjach spółników że, żeby, iż w Pamiętnikach Paska (na marginesie prac nad słownikiem Pamiętników) / Zofia Kawyn-Kurz // Poradnik językowy. – 1958. – Z. 5. – Str. 221–232.

25. *Klemensiewicz Z.* Gramatyka historyczna języka polskiego / Zenon Klemensiewicz, Tadeusz Lehr-Splawiński, Stanisław Urbańczyk. – Warszawa : Państw. Wyd-wo Naukowe, 2 wyd., 1964. – 596 str.

REFERENCES

1. Bezpalko, O. P. (1960). *Narysy z istorychnoho syntaksysu ukraïnskoï movy*. Kyiv: Rad. Shkola.

2. Hontaruk, L. V. (2017). Vplyv tserkovnoslovianskoï movy na ukraïnsku literaturnu movu XVI – pershoï polovyny XVII st.: semantychnyi aspekt (na materialy tvoriv Damiana Nalyvaïka). *Problemy slovianoznavstva, Vyp. 66*. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/ps_2017_66_19.

3. Hontaruk, L. (2015). Tserkovnoslovianski ta ukraïnski perekladni tvory D. Nalyvaïka XVI – pershoï polovyny XVII st.: problema pershodzherela. *Problemy slovianoznavstva, Vyp. 64*.

4. Hontaruk, L. V. (1999). Iz istorii ukraïnskoï leksyky pershoï chverti XVII st.: problemy zapozychen (na materialy tvoriv D. Nalyvaïka). *Ukraïnska filolohiia: shkoly, postati, problemy.*: Zb. nauk. prats Mizhnarodnoï konferentsii, prysviachenoi 150-richchiiu vid dnia zasnuvannia kafedry ukraïnskoï slovesnosti u Lvivskomu universyteti. Ch.2. Lviv.

5. Ivanytska, M. (2015). *Osobystist perekladacha v ukraïnsko-nimetskykh literaturnykh vzaïemnyakh : monohrafiia*. Chernivtsi: Knyhy.

6. Isaievych, Yar., (1996). *Ukraina davnia i nova : narod, relihiia, kultura*. Lviv: druk. OO Vasyliaii "Misioner".
7. *Istoriia ukrainskoi movy : syntaksys*. (1983). / [redkol. : A. P. Hryshchenko (vidp. red.) ta in.]. Kyiv: Nauk. dumka.
8. Kozachuk, A. M. (2018). *Idiolekt perekladu Romy Franko: semantychnyi ta stylemetrychnyi aspekty: dys. na zdobuttia st. kand. filol. nauk (rukopys): 10.02.16. Perekladoznavstvo*. Kharkiv. Retrieved from http://dspace.univer.kharkov.ua/bitstream/123456789/14290/2/Kozachuk_AM_dis.pdf
9. *Liekarstvo na ospalii umysl cholovichii* (2017) / pidhot. do vyd.: V. M. Moisiienko, N. P. Bondar, O. Yu. Makarova, S. P. Radoomska; NAN Ukrainy, Instytut ukrainskoi movy, Nats. b-ka Ukrainy im. V. I. Vernadskoho, Zhytomyr. derzh. un-t im. I. Franka. Zhytomyr. (Serii konfesiinoi literatury "Pamiatky ukrainskoi movy XVII st."). T. 1: Faksymilne vydannia "Liekarstvo..." 1607 r.; T. 2; T. 3.
10. Melnychuk, O. S. (1958). Vydozminy oformlennia rechen nepriamo modalnosti v istorii ukrainskoi movy. *Slovianske movoznavstvo: [zb. ctatei]*. Kyiv: Vyd-vo AN URSSR. T. II.
11. Melnychuk, O. S. (1966). *Rozvytok struktury slovianskoho rechennia*. Kyiv: Nauk. dumka.
12. Moisiienko, V. (2017). *Perekladatska maisternist staroukrainskoho knyzhnyka Liekarstvo na ospalii umysl cholovichii* / pidhot. do vyd.: V. M. Moisiienko ta in. Zhytomyr. Serii konfesiinoi literatury "Pamiatky ukrainskoi movy XVII st.". T. 3.
13. Nazaruk, V. M. (2017). *Formuvannia barokovoho stylu u tvorchosti literatoriv ostrozkoho kola (druha polovyna XVI – persha polovyna XVII st.): avtoref. dys. na zdobuttia ... kand. filol. nauk (doktora filosofii) : 10.01.01. – ukrainska literatura*. Kyiv. Retrieved from http://ilnan.gov.ua/index.php/uk/joomlaorg/item/download/220_020d83ef17b76d7e01f84165983c67f1
14. Peredriienko, V. (2014). Baroko v konteksti stylovoho rozvytku staroukrainskoi literaturnoi movy druhoi polovyny XVI–XVIII st. *Mahisterium. Movoznavchi studii*. Vyp. 57. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Magisterium_mov_2014_57_16
15. Poliuha, L. M. (1991). *Ukrainska abstraktna leksyka XIV – pershoi polovyny XVII st.* Kyiv: Naukova dumka.
16. Potebnia, A. A. (1958). *Iz zapysok po russkoi hrammatyke: v 4 t.* Moskva: Uchpedhyz. T. I–II.
17. Pura, Yar. O. (1961). Spoluchnyky v hovirkakh pivdenno-zakhidnoi Lvivshchyny. *Pratsi X Respublikanskoj dialektolohichnoi narady*. Kyiv: Vyd-vo AN URSSR.
18. Selihei, P. O. (2009). Struktura i typolohiia movnoi svidomosti. *Movoznavstvo*. № 5.
19. Farion I., (2015). *Suspilnyi status staroukrainskoi (ruskoi) movy u XIV–XVII stolittiakh: movna svidomist, movna diisnist, movna perspektyva: monohrafiia*. Lviv: Vydavnytstvo Lvivskoi politekhniki.
20. Chepiha, I. P. (1996). Pochatky barokovoho propovidnytstva v ukrainskomu pysmenstvi. *Movoznavstvo*, 6.
21. Chyzhevskiy, D. (1956). *Istoriia ukrainskoi literatury : vid pochatkiv do doby realizmu*. Niu-York: UVAN u SShA. Rezhym dostupu : <http://irbis-nbuv.gov.ua/>

22. Shevelov, Yur. (2002). *Istorychna fonolohiia ukrainskoi movy*. Kharkiv: AKTA.
23. Yakovenko, N. (1997). *Narys istorii Ukrainy z naidavnishykh chasiv do kintsia XVIII st.* Kyiv: Heneza.
26. Kawyn-Kurz, Z. (1958). *O funkcjach spójników że, żeby, iż w Pamiętnikach Paska (na marginesie prac nad słownikiem Pamiętników)*. Poradnik językowy.
27. Klemensiewicz, Z. (1964). *Gramatyka historyczna języka polskiego*. Warszawa: Państw. Wyd-wo Naukowe.

CONJUNCTION IN TRANSLATIONS OF DEMYAN NALYVAYKO

Tetyana Vysotska

*Ivan Franko National University of Lviv,
The department of Ukrainian Language,
Universytets'ka Str., 1/234, Lviv, Ukraine, 79000,
phone: (032) 239 47 17*

In the history of language, the middle Ukrainian period is characterized by the usage of two literary languages. On the one hand, the Church Slavonic language continues to take the position of the high status. On the other hand, Ukrainian “simple” language consolidates its position in the “long fixed monopoly genres”. In Ukraine in general, the significance of the 17th century developed under the synthesis of Western and Oriental cultural and education tradition, and it is reflected in the linguistic aspects.

Objective of the article – to trace the development of linguistic awareness of Demyan Nalyvayko and his role in the shaping of the then Ukrainian literary language on the basis of translated texts.

Object of the research are texts of religious pieces compiled and translated by Demyan Nalyvayko.

Subject of the research includes peculiarities of using conjunctions in Ukrainian translations by Demyan Nalyvayko as contrasted with the Church Slavonic variant.

In the Ukrainian literature of the stated period, there was a practice of written or printed products with parallel texts in Church Slavonic and Old Ukrainian languages. The bimodal approach to writing texts is presented by Demyan Nalyvayko who compiled and translated from the Church Slavonic language to the “simple” Ukrainian a collection of texts “Likarstvo” [“Medical Craft”] (Ostroh, 1607). In his book, we can trace the reflections on the language, on translation, and on understandability to common persons. It testifies to the author’s linguistic awareness. After all, taking awareness and comprehending texts in your native tongue was significant for educational and cultural Ukrainian space in general.

With D. Nalyvayko, the translated part reflects both the colloquial language elements, and also borrowings from other Slavonic languages, mostly from Polish. Simple or complex syntactic structures, rhetorical questions, string-like arrangement of sentences required a set of certain expressive means, with a certain type of conjunctions among them.

It is notable that the author feels the difference between Ukrainian colloquial language and borrowings. That is why, he possible opts for a more precise translation, or to avoid repetitions, certain conjunctive tool. Amplification is another expressed phenomenon in the translated version (понева(ж) нязь, елан кг(д)ы).

Nalyvayko successfully suggests the Ukrainian language equivalents for conjunctions, such as *абы, ажъ, ачъ, бы, ко, покн, хочъ, цю*. Some of them are used with the personal enclitics, which testifies to colloquial domain. We have also recorded rather many direct or indirect borrowings from the Polish language that act as synonyms for Ukrainian conjunctions and replicate those identical in

the Church Slavonic variant: лѡвѣм/бѡвѣм, ели(бы), же(бы), иже, кды, понеблжз.

Despite the significant Polish element in the collection, Nalyvayko was nonetheless trying to “please” the reader with his Ukrainian translation when he selected lexical equivalents for Church Slavonic units, thus showcasing the Ukrainian written literary language of the early 17th century in particular, and the Ukrainian linguistic realm in general.

Keywords: conjunction, lingual awareness, complex sentence, borrowing, Church Slavonic Language, heritage work.